

PRZEMIANY STRUKTURY OBSZAROWEJ GOSPODARSTW CHŁOPSKICH W OKRESIE 1952—1960

Praca doktorska mgr Anny Szemberg

Promotor: prof. Jerzy Tepicht

Recenzenci: prof. Anatol Brzoza

prof. Kazimierz Romaniuk

Obrona pracy odbyła się dnia 4 grudnia 1962 r.
w Warszawie, w Wyższej Szkole Nauk Spo-
lecznych

Przedmiot pracy

Przedmiotem badań w dysertacji są przemiany struktury agrarnej indywidualnych gospodarstw chłopskich w latach 1952—1960 oraz ich związki ze zmianami zachodzącymi w społeczno-ekonomicznej strukturze wsi. Podjęty bowiem temat, który wprawdzie sam w sobie stanowi odrębne zagadnienie, jest równocześnie częścią składową szerokiej problematyki przemian społeczno-ekonomicznej struktury wsi. I w pracy został ujęty właśnie w tym kontekście. Badaniom zostały poddane następujące procesy:

- 1) powstawanie nowych gospodarstw,
- 2) likwidacja pewnej części gospodarstw,
- 3) zmiany w obszarze gospodarstw istniejących w całym badanym okresie.

Zbadanie wymienionych trzech procesów pozwoliło na uzyskanie obrazu ogólnych przemian w liczbie i obszarze gospodarstw. To z kolei umożliwiło podjęcie niektórych problemów szczegółowych, które stanowią bardzo istotne elementy przemian struktury agrarnej. Te problemy szczegółowe to:

- 1) proces rozdrabniania się gospodarstw na skutek działań rodzinnych,
- 2) obrót ziemią chłopską wskutek kupna i sprzedaży.

Przedmiotem końcowej części pracy jest próba przedstawienia aktualnego obrazu zróżnicowania gospodarstw pod względem społeczno-zawodowym. Jako kryterium podziału zostało przyjęte źródło utrzymania rodziny gospodarującej. Potrzeba takiej klasyfikacji gospodarstw wynika z faktu potężnego wpływu procesów industrializacji, urbanizacji i w ogóle rozwoju pozarolniczych gałęzi gospodarki narodowej na gospodarstwa chłopskie. Przedmiotem rozważań był tylko jeden z przejawów tego wpływu, a mianowicie zarobkowanie poza własnym gospodarstwem rolnym.

Materiał na podstawie którego zostało przeprowadzone badanie

Podstawę opracowania stanowią dwa badania ankietowe Instytutu Ekonomiki Rolnej. Pierwsze — przeprowadzone w 1957 r. — objęło okres od 1952—1957, oraz drugie — przeprowadzone w 1960 r. — objęło lata 1957—1960. Dało to możliwość porównania zmian zachodzących w strukturze agrarnej w dwóch kolejnych okresach czasu, które w dużym stopniu zbiegają się ze zmianami w polityce ogólnogospodarczej i agrarnej.

Badania w obu latach objęły 80 tych samych wsi (ca 8 tys. gosp.), a oprócz tego w 1960 r. zostało do badań włączonych jeszcze dodatkowo 21 wsi z niektórych rejonów ziem odzyskanych (ca 4 tys. gosp.).

Reprezentacja obejmuje w zasadzie cały kraj z wyjątkiem tych terenów, które różnią się od pozostałych pewnymi szczególnymi cechami, nietypowymi dla większości rolniczych terytoriów kraju, jak okręg przemysłowy, Podkarpacie, Żuławy oraz silnie zurbanizowane tereny wokół wielkich miast. Ze stosunkowo małymi rozmiarami próby (0,3% wsi i tyleż ogólnej liczby gospodarstw) wiąże się sposób wyboru wsi do badań. Zastosowano metodę celowego wyboru wsi mających reprezentować poszczególne rejony kraju. Założenie było takie, że przy małej próbie i dużej różnorodności cech badanych wybór losowy nie zapewniłby reprezentatywności materiału.

Badanie przeprowadzone na takim materiale dało możliwość ukazania mechanizmu zmian struktury agrarnej gospodarstw chłopskich. Skupienie się na tym problemie wynikało z samego charakteru prowadzonych badań, które są wprawdzie obciążone wszystkimi słabościami badań częściowych, ale główna wartość zawiera się przede wszystkim w ich szczególowości. Dzięki temu można było wnikać w zagadnienie dość głęboko i ukazać zjawiska i zależności nieuchwytny w masowej statystyce.

Rozwinięcie tego zagadnienia poprzedziła ocena reprezentatywności materiału. Dane wynikowe z materiałów ankietowych zostały porównane z materiałami statystyki powszechnej, a mianowicie z danymi NSP — 1950, spisu rolnego 1957 oraz z wynikami 5 procentowej reprezentacji NSP — 1960. Porównanie wykazało duże podobieństwo kierunku przemian struktury agrarnej ustalonego na podstawie materiałów ankiety i materiałów GUS. Pozytywna ocena reprezentatywności materiału zebranego drogą ankiety dała podstawę do wyciągania wniosków typu bardziej ogólnego.

Zastosowana metoda analizy materiału

Wsie badane zostały zgrupowane w rejony struktury wsi ustalone w IER w latach 1952/1953. Zasada rejonizacji, która jest jedną z podstawowych zasad we wszystkich badaniach struktury wsi jest również jedyna do przyjęcia w badaniach zagadnień struktury agrarnej, a to ze względu na istotne odrębności, jakie występują między poszczególnymi rejonami. W wypadku posługiwania się tylko danymi ogólnokrajowymi, odrębności te uległyby zatarciu. Podstawowym grupowaniem gospodarstw zastosowanym w pracy jest grupowanie wg obszaru. Przyjęto przy tym grupy gospodarstw takie same, jakie przyjmuje GUS. Z jednej strony umożliwiło to porównywalność materiałów ankiety z danymi statystyki powszechnej, a z drugiej strony w skali całego kraju są to grupy gospodarstw najbardziej społecznie jednorodne.

Oprócz materiału podstawowego, obejmującego zmiany w liczbie i obszarze gospodarstw, w podjętym temacie zostały wykorzystane i inne dane dotyczące gospodarstw i rodzin, przede wszystkim z dziedziny stosunków pracy, wartości produkcji i posiadania środków produkcji.

Dane o wartości produkcji osiąganey z gospodarstwa oraz o wysokości zarobków spoza gospodarstwa posłużyły jako kryterium drugiego, zastosowanego w pracy grupowania gospodarstw, a mianowicie wg źródła utrzymania rodziny gospodarującej. Chodziło z jednej strony o wydzielenie gospodarstw wyłącznie rolniczych a z drugiej, chodziło o różnicowanie gospodarstw z zarobkami w zależności od znaczenia jakie ma w ich dochodzie ogólnym, dochód z gospodarstwa rolnego.

W rezultacie zostały wyodrębnione następujące trzy kategorie gospodarstw: wyłącznie rolnicze, rolnicze z ubocznymi zarobkami i gospodarstwa stanowiące uboczne źródło utrzymania rodziny.

Główne wnioski wynikające z pracy

Przemiany struktury agrarnej gospodarstw chłopskich miały w badanym okresie duży zasięg i szybkie tempo.

Z dużą siłą występuje zjawisko tworzenia się nowych gospodarstw. Szybkemu jednak tempu tworzenia się nowych gospodarstw towarzyszył również nasilony proces likwidowania się pewnej części gospodarstw istniejących, co znacznie zmniejszało efektywny przyrost nowych gospodarstw.

Istotny dla właściwej oceny zjawiska tworzenia się nowych gospodarstw jest fakt, że tylko połowa z nich powstawała na ziemi chłopskiej, a pozostałe na

gruntach z PFZ. Procesu tego nie można wobec tego traktować w całości jako produktu rozdrabniania się istniejących gospodarstw chłopskich. Gospodarstwa nowe powstające na skutek podziałów rodzinnych stanowią $\frac{1}{3}$ przyrostu gospodarstw w skali kraju, a połowę — na ziemiach dawnych.

Obok powstawania nowych gospodarstw, duże znaczenie dla przemian struktury agrarnej miały zmiany obszaru dokonywane w gospodarstwach istniejących w całym okresie badanym. Obejmowały one rocznie w zależności od rejonu od 4—10% gospodarstw zbadanych i tempo to utrzymuje się prawie bez zmian do 1960 r.

Ogólnie trzeba stwierdzić, że wszystkie 3 wymienione procesy wykazywały na ogół szybsze tempo i większy zasięg na ziemiach odzyskanych niż na terenach dawnych. Procesy te zostały szczegółowo zanalizowane w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw. Dokonana analiza pozwoliła na sformułowanie następujących wniosków.

Grupa gospodarstw do 2 ha ma w naszych obecnych warunkach odmienny charakter niż pozostałe gospodarstwa. Stwierdzenie tego faktu wymagało zupełnie odrębnego potraktowania jej w analizie i ocenie zachodzących w niej procesów. Jest to grupa najmniej z rolnictwem związana. Już obecnie dominuje w niej i nieustannie wzrasta liczebnie typ gospodarstwa stanowiącego uboczne źródło utrzymania rodziny (od 50—80% w zależności od rejonu). Tempo przyrostu nowych gospodarstw jest tu najszybsze (kilkakrotnie szybsze niż w pozostałych grupach). Jednocześnie najwięcej gospodarstw tej grupy ulega likwidacji. Charakterystyczne dla gospodarstw nowopowstałych jest to, że mają one mniejszy przeciętny obszar niż pozostałe. Również wśród istniejących gospodarstw, szczególnie w ostatnich latach zdecydowanie przeważa tendencja do zmniejszenia obszaru (ubytek od 10—25% w zależności od rejonu w stosunku do obszaru w roku wyjściowym).

W rezultacie udział gospodarstw tej grupy w ogólnej liczbie gospodarstw wydatnie się zwiększył, w znacznie mniejszym natomiast stopniu wzrósł ich udział w ziemi.

Spadek przeciętnego obszaru w omawianej grupie dowodzi, że następuje ewolucja gospodarstwa w kierunku działki, przeznaczonej dla celów przede wszystkim samozaopatrzenia rodziny. Potwierdzają to również niektóre wskaźniki ekonomiczne tych gospodarstw, m. in. produkcja jaką osiągają jest niższa niż produkcja pozostałych gospodarstw tej grupy obszarowej. Główny wysiłek i zainteresowanie rodziny skupia się na zarobkowaniu na zewnątrz gospodarstwa.

Wspomniana ewolucja grupy do 2 ha przebiega z różną siłą w poszczególnych rejonach. Znacznie dalej jest ten proces posunięty w południowo- i środkowo-zachodniej części kraju, niż w pozostałych terenach. Szczególny charakter społeczno-zawodowy grupy do 2 ha każe inaczej niż w grupach małorolnych czy średniorolnych oceniać wszystkie zachodzące w niej procesy. Zjawiska działów rodzinnych, sprzedaży czy wdzierżawy ziemi, należy ocenić w tej grupie jako zjawisko pozytywne gdyż ułatwiają one i przyspieszają ewolucję gospodarstwa w kierunku działki.

Z drugiej strony żywiłowy charakter procesu powstawania nowych gospodarstw tego typu już dziś powoduje i może w przyszłości powodować pewne trudności, toteż poddanie go pewnej kontroli z strony państwa byłoby wskazane.

Inny charakter ma grupa 2—5 ha. Reprezentuje ona w dużym stopniu typ gospodarstwa rolnego zarobkowego (45—66% w zależności od rejonu). Pozostałe gospodarstwa w tej grupie — to wyłącznie rolnicze.

Zarobki pozagospodarskie stanowią tu najczęściej tylko uboczne źródło dochodów, obok podstawowego, jakim pozostaje dochód z gospodarstwa.

Przyrost nowych gospodarstw w tej grupie jest kilkakrotnie mniejszy niż w grupie poprzedniej, a w niektórych rejonach nawet gospodarstw w tej grupie ubywa. W zakresie struktury agrarnej ścierają się w niej wyraźnie dwie zupełnie przeciwne tendencje. W największym skrócie można by je określić jako idące w kierunku „do rolnictwa” lub „od rolnictwa”. Jest to jedyna grupa, w której prawie z jednakową siłą występują zarówno procesy zwiększania jak i zmniejszania obszaru. W latach 1957—1960 zarówno wzrósł poważnie udział tej grupy w działkach rodzinnych, jak i wzmogło się w niej dokupno ziemi. W sumie jednak tendencja w kierunku zmniejszenia obszaru jest obecnie tendencją przeważającą. Są to sygnały świadczące o postępującym rozszczepianiu się tej grupy: jedne gospodarstwa ewoluują w kierunku działki, inne w kierunku gospodarstwa średniorolnego. Charakterystyczne jest, że ten podział nie pokrywa się z podziałem na

gospodarstwa z zarobkami i bez zarobków. Największy ruch i to w obu kierunkach odbywa się właśnie w grupie gospodarstw z zarobkami. Oznacza to, że zarobkowanie poza gospodarstwem nie w każdym wypadku jest formą odchodzenia od rolnictwa i nie zawsze powoduje zaniedbanie gospodarstwa. Może ono stanowić tylko formę wiązania w gałęziach pozarolniczych nadmiaru — w stosunku do rozmiaru posiadanego warsztatu — siły roboczej, przy zachowaniu wszystkich cech gospodarstwa jako warsztatu produkcyjnego. Taka sytuacja najczęściej występuje właśnie w tej grupie.

Rodziny posiadające uboczne zarobki są liczniejsze od pozostałych, a gospodarstwa ich osiągają wyższą produkcję. Również w zakresie innych wskaźników ekonomicznych gospodarstwa z zarobkami nie ustępują pozostałym, a nawet je przewyższają. Niemalą rolę odgrywają przy tym właśnie zarobki, jako źródło finansowania nakładów na gospodarstwo.

Trzeba jednak wyraźnie powiedzieć, że z tej szczególnej koniunktury małorolnego gospodarstwa z zarobkami jaka zrodziła się na tle określonego charakteru i trudności naszej industrializacji mogła skorzystać tylko część gospodarzy. Ci, którzy z niej skorzystać nie mogli, reprezentują wśród małorolnych grupę bardzo różnicowaną pod względem siły produkcyjnej, ale ze zdecydowaną przewagą gospodarstw słabszych. Jednocześnie w zakresie struktury obszarowej jest to grupa znacznie bardziej ustabilizowana.

Zupełnie odrębnego potraktowania wymaga grupa powyżej 5 ha. Są to w masie gospodarstwa wyłącznie rolnicze, nasi główni producenci na rynek. Najbardziej charakterystycznym, chociaż nie jedynym w tej grupie jest proces w kierunku zwarstwienia, czyli inaczej mówiąc w kierunku rozszerzania i umacniania jej trzonu, który stanowią typowe rodzinne, średniorolne gospodarstwa. W zakresie obszaru dokonuje się to kilkoma sposobami. Jeden z nich to zmniejszenia areалу w grupach największych. Zjawiska te szczególnie silnie wystąpiły w latach 1952—1955/59. Ześreďniczenie w zakresie obszaru szło wówczas w dużym stopniu równolegle ze zwarstwieniem społecznym producentów. Wyrażało się to w znikaniu gospodarstw typu kapitalistycznego, które dziś stanowią tylko szczątkową grupę w strukturze naszej wsi. W okresie nowej polityki rolnej proces ten występuje ze znacznie mniejszą siłą; a nawet obserwuje się procesy restauracji części gospodarstw tej grupy. Z drugiej strony grupę średniorolną zasilają powiększone gospodarstwa małorolne oraz gospodarstwa nowopowstałe. Udział tych ostatnich wśród ogółu gospodarstw nowych po 1957 r. wyraźnie wzrasta, w porównaniu z okresem wcześniejszym. Wzrasta również nieco przeciętny obszar tych gospodarstw. Jedno i drugie zjawisko występuje powszechnie, najsłabiej w południowej części kraju. Jest to dosyć istotne dla właściwego widzenia procesu powstawania nowych gospodarstw — który często niesłusznie utożsamia się z powstawaniem wyłącznie gospodarstw drobnych.

Wyrazem umacniania się gospodarstw średniorolnych są wzmożone w ostatnich latach zwiększenia obszaru wewnątrz samej grupy. Dotyczy to w szczególności mniejszych gospodarstw średniorolnych (5—7 ha), chociaż tendencję tę wykazują również grupy 7—10 i 10—15 ha.

Proces ten jest znacznie wyraźniejszy w tych rejonach, gdzie istnieje jeszcze zapas gruntów z PFZ, które są wydzierżawiane lub sprzedawane gospodarzom indywidualnym. Wolniej i mniej uchwytnie przebiega on na tych terenach, gdzie zmiany obszaru mogły się odbywać jedynie w obrębie ziemi chłopskiej. I tu jednak do gospodarstw średniorolnych dochodzi w formie kupna, spadku czy dzierżawy ziemia od wychodźców ze wsi, od osób przekształcających swe gospodarstwa w działki lub ograniczających rozmiary swych gospodarstw z innych przyczyn. W rezultacie w niektórych rejonach w grupach 5—7 ha, 7—10 ha a również 10—15 ha wzrosła nieco ilość ziemi na osobę czynną zawodowo w rolnictwie co jest dość istotnym wskaźnikiem procesu ześreďniczenia. Zostało to spowodowane z jednej strony spadkiem liczby osób, które można traktować jako czynne zawodowo w gospodarstwie, a z drugiej strony oddziałała tu również pewien wzrost obszaru.

Oczywiście, że jednocześnie wśród gospodarstw średniorolnych przebiegały procesy przeciwdziałające zwarstwieniu. Na czoło wysuwa się sprawa podziałów rodzinnych, które wprawdzie w warunkach Polski Ludowej mają inne skutki społeczno-ekonomiczne zarówno dla samych chłopów, jak i dla gospodarki ogólnonarodowej niż przed wojną — ale nie ulega zmianie fakt, że dla efektywności

produkcyjnej rolnictwa i jego towarowości jest to zjawisko szczególnie w tej grupie niekorzystne i wymagające przeciwdziałania.

Nie te procesy jednak określały podstawowy kierunek przemian w gospodarstwach średniorolnych. Szczególnie w okresie działania nowej polityki rolnej straciły one na znaczeniu, ustępując przeważającej tendencji w kierunku zwarstwienia. Charakterystycznym przykładem jest sprawa działów rodzinnych. W ostatnich latach obserwuje się, właśnie w rejonach najbardziej tradycyjnej struktury, a więc i najbardziej zakorzenionej tradycji dzielenia gospodarstw, że gospodarstwa średniorolne w dążeniu do utrzymania posiadanego obszaru wyraźnie powstrzymują się od podziałów rodzinnych na rzecz wzmożonych spłat rodzinnych.

Z drugiej jednak strony nie można oczekiwać, aby istniejące tendencje do wyrównywania się struktury obszarowej w grupach średniorolnych dały jakies znaczniesze efekty w zakresie wzrostu przeciętnego obszaru.

Zatem, jak wynika z przeprowadzonych badań właściwa ocena procesów zachodzących w strukturze agrarnej wymaga ścisłego umiejscowienia ich: po pierwsze — w określonych grupach obszarowych, i po drugie — w określonych społeczno-zawodowych typach gospodarstw.

Jeżeli pierwszy rodzaj grupowania, tzn. wg obszaru nie nasuwa wątpliwości, to drugi rodzaj grupowania, w którym podstawą było źródło utrzymania rodziny gospodarującej — może budzić pewne zastrzeżenia. Wydaje się jednak, że w naszych obecnych warunkach, kiedy tradycyjne grupy struktury wsi, jak z jednej strony biedota, a z drugiej kułactwo, są już bardzo nieliczne, a główny podział strukturalny wsi przebiega między ludnością rolniczą a tą, która odeszła lub odchodzi z rolnictwa, przyjęcie takiego kryterium jest trafne i dla założonych celów wystarczające.

Wzięcie pod uwagę tych dwóch kryteriów, a więc obszaru gospodarstwa oraz jego typu społeczno-zawodowego pozwala uściślić oceny dokonujących się procesów w zakresie struktury agrarnej, których charakter i skutki w różnych grupach i kategoriach gospodarstw są odmienne, mimo pozornego podobieństwa. Takie rozeznanie może mieć również pewne znaczenia dla praktycznego działania, konkretnie dla polityki agrarnej, mianowicie może podsunąć znacznie bardziej skuteczne sposoby przeciwdziałania, czy poddawania kontroli, lub może przyspieszania zachodzących procesów.

Przypuszczać należy również, że zarówno koncepcja jak i realizacja przyszłej socjalistycznej przebudowy wsi będzie chyba musiała wziąć pod uwagę nową sytuację, jaka ukształtowała się w strukturze wsi.

Anna Szemberg